

*A legcáfolhatatlanabb beszéd**Sütő Andrásra emlékezve*

„Erre gondolj: a kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd” – üzent a hetvenes években, következtethetően 1977–78 táján Illyés Gyula a határon túlra, Sütő Andrásnak ajánlott versében (*Lőtt lábú madár*). Kellott a jó szó, a bátorító és erőt adó, mert a diktatúra már a tetőpontra hágott, és még több, mint egy évtizedig át őrzöngött, leviatánkodott Romániában.

A gondolat személyes üzenet, de nem pusztán féltő és óvatosságra, önalcázásra intő baráti jó tanács – bár az is. Inkább megerősítés, az írói nyelv egyetértő nyugtázása, az akkoriban még nehezen elérhető Sütő András-művek jellemzése: a szemléletet világképpé tágító, hasonlító és hasonító, metaforikus és jelképes kifejezőmód visszaigazolása. És irodalmi aforizma is; egyike azon bölcsességeknek, amelyek könyvtárnyi tapasztalatot sűrítenek magukba. (Nagy László kései ars poeticájával helyezném együvé: „Műveld a csodát, ne magyarázd!”)

Kettős jelentést hordoz: egy időszerűt és egy örök érvényűt. Másképpen mondva: egy politikai-tartalmit és egy poétikai-stilisztikait.

Az időszerűség a politikai helyzetből adódik. A magyar nyelv madárröptető szépségének felmutatása már önmagában is dacolt a mesterségesen felgyorsított elrománosító folyamattal. Az irodalmi hagyomány és a fordulatokban gazdag, eredeti szellemű népnyelv ébrentartása egy volt az önálló akarattal, a demokratikus és szabad gondolattal. Népnyelven ezúttal a kétszeresen hátrányos helyzetű, kisebbségben élő falusi magyarok nyelvét értve, aminek alig van köze az irodalmiasan móriskált ízeskedéshez, a gáncsolói által (néprajzilag is hibásan) „góbéskodásnak” nevezett népiességhez. Sütő András a legnagyobbak, Arany János, Ady Endre, Illyés Gyula és Tamási Áron példáját követte, amikor a saját szülőföldjén elsajátított anyanyelvét választotta a műveltségnyelv eszközeként. Természetességében is ez a nyelv bizonyult számára a legválasztékosabbnak és a legkifejezőbbnek. S ez a nyelvezet azért oly gazdag és kifejező, mert mindennapi használói szoros kapcsolatot tartanak a megmunkált természet és a lét dolgaival, az égitestek járásával, az évszakok és az időjárás változásaival, a gondosan elvetett magból kifejlődő termés meg az általuk gondozott állatok fejlődésével. Sütő András a falusiak észjárását megőrizve szerzett széles körű műveltséget, amelynek révén magáévá tette a Biblia, az ókori perzsák és görögök vagy az újkor kezdetén fellépő svájci és német hitújítók gondjait csakúgy, mint a modernekét, Ionescót, Dürrenmattét, Bulgakovét és Becketét. Sütő András írásművészete a saját világában való otthonosságtól kap szilárd alapot az egyetemességhez. Tanult a képzőművészektől is: az erdélyi ízlést és észjárást a modern építészetbe átemelő Kós Károlytól csakúgy,

mint a nagyvilág által sokszorosan visszaigazolt Brancusitól, aki a búzaszemben meglátta az élet és az erotika ősszimbólumát.

Saját írói munkájára és a kisebbségi létből fakadó hivatástudatára szabta József Attila azon elvét, amely szerint *a nemzet: közös iblet*. Valahol már leírtam, de ide is kívánczok, hogy az *eredetiség* az esztéták nyelvében egyénit és újszerűt jelent, pedig ugyanilyen joggal mondhatjuk, hogy lényege: *hűség az eredetbe*. Ha Sütő András írásművészetének eredetiségéről beszélek, akkor egyszerre gondolok sajátos és megkülönböztető vonásaira – ha zongorista volna, így mondanám: a kéztartására, ha festő: az ecsetvonásaira – és arra az erdélyiségre, amely a mezőségi vagy a székely népmeséket éppúgy jellemzi, mint őt, Kányádi Sándort vagy akár az értelmiségi körökből eredő Székely Jánost. A plasztikus megjelenítés, a nyelvi szépség nem csupán írói munkamódszer, hanem állásfoglalás és virtus is: az anyanyelv életképességének, a letűnő paraszti kultúra és a zsugorodó, létért küzdő magyarság értékeinek állandó bizonyítása is. Sütő a maga öntudatosan szerény módján mindig okosan és támadhatatlanul érvényesítette a maga művelődéspolitikáját. Tudta, hogy a román paraszti életforma és kultúra (amit Bartók Béla és népi irodalmunk és képzőművészetünk nagyjai oly sokra becsültek) a társadalom átformálódása során hosszabb távon éppolyan veszélyeztetett, mint a magyar. Ezért szövetségeseket keresett és talált is a román írói társakban, akik közt magyarul tudók és avatott műfordítók is jócskán akadtak. Többük is elismeréssel fogadta az ő írói törekvéseit, s ezt ő is viszonzta, ha társra talált soraikban. Ez a fajta „kulturdiplomácia” szívósabban és eredményesebben szolgálta a szülőföldjükhöz, anyanyelvükhöz, szokásaikhoz, kultúrájukhoz, templomaikhoz és iskoláikhoz ragaszkodó magyarok érdekeit, mint bármi más. A szülőföldjén maradt, románokkal békésen együtt élők körében végzett riporter munka, az emberi gesztusok, szavak és szólások pontos megfigyelése, a családtagok, rokonok és ismerősök beszélgetése éppúgy hozzátartozott munkájához, mint a levéltári kutatás vagy a régi sírkövek faggatása. A tájnyelvvél folyamatosan fenntartott kapcsolat segítette abban, hogy írói stílusa a magyarországi pályatársak és követők számára is példaértékű legyen. Írói stílusát szívesen mondanám *prózában is költői stílusnak*.

A gyereknevetés az ő leírásában „hullámszó, harkályröptű”, mert agyába mélyen bevésődött a fáról fára, ágról ágra röppenő madarak mozgása. És mert otthon is úgy hallotta szüleitől és nagyszüleitől, nem a cifrázás, hanem az eleven árnyalatok megbecsülése kedvéért írja a szerelme *szerelmetesnek*, a bizalmat *bizodalmasnak*, a szorgalmat *szorgalmatosnak*. Vagy a nekigyürkőzünket *nekigyürkölőzünknek*. Azt hiszem, ezek a szóváltozatok az idestova kétszáz évvel ezelőtti nyelvújítás előtti korból maradtak fenn a Királyhágón túli – az „erdőntúli” – tájakon, a védettnek éppenséggel nem nevezhető, de a különféle szellemi áramlatok széljárásából mégiscsak kimaradt mezőségi falvakban. Ez a nyelv nemcsak bájos és ízes, mint a székely Tamási Áron Ábel-trilógiájában és novelláiban vagy Nyíró József sikerültebb műveiben, hanem kemény is, hogy szinte visszarúg, mint a favágítón a csomós fa. A félkézről való, „törvénytelen” gyereket *bitangnak* mondják Sütő András szociografikusan megírt parasztasszonyai. Ezt az érdekességet a hozzá fűzött magyarázat

bölcs humánuma oldja föl: „Ebből [mármint a „bitang” megbélyegzéséből, A. J.] egyszer megvetettség, máskor csakazértis kimunkált emberség-többlet született; az apjuk nélkül csatangolók a maguk erejéből pótolták a házból hiányzó oszlopot.” A tragikum mellett az emberiség másik nevezetes katarzisforrásaként a humor is gyakran megcsillan ebben a megjelenítő nyelvezetben, és bearanyozza Sütő András prózáját. A futár *nyargonc ember*; s a szabadban dohányzó unokaöcs *viharfogó marokkal* védi a fellobbanó gyufalángot. Anekdotikus történeteiből sem hiányzik a derű, ahogy a küszködő szegények életéből sem – az őspélda itt is a népmese vagy Móricz *Hét krajcárja* –, a favágók esti tüzétől megzavarodó és komikusan forgolódó, majd menekültében felbucskázó medve nyomán fölveri az erdőt az emberi nevetés. Az anekdota sem avíttas, XIX. századi ízlésmaradvány az ő esetében. A helyi emlékek, jóízű történetek az életérzés fennmaradásának eszközei inkább – a nép eleven emlékezete.

A határokon inneni magyar nyelv művészetében olyanok szellemi kortársa Sütő András, mint a paraszti világot egyetemes érvényű költeményekben megörökítő és elbúcsúztató Nagy László, Csanádi Imre vagy Csoóri Sándor. És Lázár Ervin – őt Sütő András halálhíréből föl sem ocsúdva veszítettük el ezekben a napokban, amikor e soraimat írom. Lehetetlenség volna említetlen hagynom: ő melengette olyan féltve az otthoni, a rácegrespusztai szavakat, mint Sütő a pusztakamarásiakat. Az *Anyám könnyű álmot ígér* éppúgy az író gyerekkorából meríti ama bartóki *tiszta forrás* vizét, mint Lázár Ervin, vagy mint mindkettőjük közös szellemi atyja, Illyés Gyula a *Puszták népében*. Figyeljünk csak erre a zsenge kort megidéző részletre, amelyet követően az író először találkozik a halál fuvallatával egy kormos bika képében. „Békésen ballagtam a porban egy fazék tejjel, az egészséges természet boldog tudatlanságában, az emberi létnek azon a szintjén, amikor szívünket-elménket egyetlen súly nyomja: a csodálkozás; a puszta lét pillanatonként megújuló öröme, mit nem zavart még a test gyarlósága s az elme lázongása; álomnak és ébrenlétnek azon az elmosódó határán ballagtam, mikor az ember még olyan, akár egy vadonatúj síp, amely önmagát fújja, senkinek a parancsát és nyálát nem ismerve.”

Ez a tündérsíp a magyar és a világirodalom (és zene) sok nagy művében megtalálható. Az elődök közül Vörösmarty képzelete varázsolt köréje romantikus, buja édenkertet a *Délszigetben*; jó, hogy ilyen keresetlen, mégis költői prózában is megíratott. Sütő szociográfiát és emlékiratot egyesítő műveiben persze nemcsak a szemléletet és a csillogást kell észrevenni, hanem a szerkezet kerekességét is: az *Anyám könnyű álmot ígér* úgy öleli magába a négy évszakot, mint Vivaldi zenei kompozíciója. Az *Engedjétek hozzám jönni a szavakat* a líraiság varázsával jelzi a szerző sokoldalúságát.

Ami pedig a drámát illeti, gyanítom, inkább a magyarországit illenék az erdélyi drámaíráshoz hasonlítani, mint fordítva: bizony, nem tudnám megmondani, volt-e már idő, amelyben három olyan jelentős színműíró működött egy időben Magyarországon, mint Erdélyben Sütő András, Székely János és Páskándi Géza. Megkísérlem, hogy talán még Illyés, Németh László és Tamási Áron korában sem;

a dramaturgiai érzéket s a színpadi életszerűséget mintha bővebben osztották volna Sütőéknek. Vajon miért? Tudós esztéták tanítják, hogy ott terem a legjobb dráma, ahol a demokrácia: az ókori Athén nagy századában, az angol és a francia monarchia legstabilabb és legsikeresebb korszakaiban... Erre mintha rácéfolnának a *Csillag a máglyán*, a *Caligula helytartója* és a *Vendégség* szerzői, akik nem éppen egy új Szolón vagy Periklész idején írták legremekebb műveiket.

Az összekötő szálak átnyúltak a nemzetet kettévágó és 1990-ig minden másnál nagyobb szigorral őrzött határon, s kijelölték Sütő András helyét az egyetemes magyar irodalomban. Azokkal rokonítható, akik a magyar nemzet és a magyar nép történelmi sorskérdéseit együtt vetették föl a demokratikus és a szociális kérdésekkel, és ezeket az egész emberiség közös gondjaival azonosították. Tág szemhatár, nyitott szemlélet és lényegi természetű műveltség szükségeltetett ehhez. Sütő Andrásnak mint drámaírónak megadatott, hogy az emberiség nagy „közhelytémáiban” is kipróbálja talentumát, tudva, hogy ezek a tehetség legnagyobb próbái. A *Káin és Ábel* – érdekes módon egy hasonló tárgyú Kosztolányi-novellával egyetértésben – az emberi lény alaptermészetét mérlegeli ama bibliai történet keretében, amelyre többek közt Lord Byron épített másfélszáz évvel korábban nagy művet. Nekem ez a Sütő-dráma szemlélteti legjobban, hogy az tudja sikeresen áttekinteni az egész emberiség közös gondját-baját, aki a leghívebben érzékeli a maga szűkebb, ha úgy tetszik, „provinciális” világát. Mert ott ugyanúgy érvényesülnek az emberi természet alaptörvényei, mint a nagy birodalmak korában és a korszakalkotó hősök, államférfiak s a fölkent uralkodók életében. A stratford-upon-avon-i polgárok körében és a londoni kocsmákban megfigyelt szenvedélyeket ugyanaz a vér korbácsolta föl, mint a drámaíróként elgondolt Lady Macbethét, Othelloét vagy Lear királyét.

Sütő András írói műfajai közt külön hely illeti meg az esszéit is: eszmélkedései, az elődökről írt megemlékezései és írói gondjait az olvasókkal megosztó elvi megnyilatkozásai jelzik, hogy az évjáratához tartozó budapesti pályatársakhoz hasonlóan ő is méltó örököse az „esszéíró nemzedéknek”, annak, amelyik Németh Lászlót, Illyés Gyulát vagy Cs. Szabó Lászlót adta nekünk.

Mint már érintettem, Sütő András írásaiban a költői képeknek, az áttételeknek nemcsak stílustörténeti, hanem történelmi okait is érdemes számon tartani. Az erdélyi írók sajátos helyzetében – az itthonival ellentétben nem „puhuló”, hanem egyre zordabbra forduló Ceaușescu-diktatúra éveiben – a gondolatot nem csupán ki kellett valahogy fejezni, hanem el is kellett rejteni. Az ellenállásra és összefogásra serkentő gondolatot nem lehetett közvetlen formában kimondani, mert azonnali lebukás, megtorlás, szerencsés esetben is a kézirat elfektetése és a káderekhez csatolása járt érte. Az ellenállás egyik formája a felvilágosult, emberre szabott és szabad gondolat volt az irracionális, kultikus, hivatalnoki észjárással és nyelvjárással szemben. Jól gondolkodni és szépen beszélni magyarul már egy nem volt az ellenkezésnek. Íme a mostoha körülmények között is annyiszor megbámult „szép erdélyi nyelv” egyik titka. De nemcsak az esztétikai hatás kedvéért volt célszerű rábizni a gondolatot a *képes beszédre* – példázatra, allegorikus vagy szim-

bolikus képre, metaforára. Az ilyen kifejezésmód elsősorban ráhangolódás is a XX. század egyik általánosan elterjedt írói módszerére, az áttételes, egyúttal szemléltető és megjelenítő képiségre, amit neveztek már a stílusáramlatok gyors váltakozása során imaginizmusnak és „tündéri” vagy „szivárványos realizmusnak” (becézték ugyan „metaforitisznek” is az értetlenek). A lényeg ugyanegy volt az egy húron pendülő Illyés Gyula és Sütő András értelmezésében: a képi áttétel nem elrejt, hanem fölerősíti a mondandót, mint az áramot a zúgó transzformátorok.

A *burkolt formának* nagy hagyománya van. A több évezredes népmesei háttértől eltekintve, élt vele például a Napkirály idején Jean de La Fontaine, az állatmeséknek álcázott morális példázatok költője. Ókori minták nyomán a kiszolgáltatott közember erkölceit fejezte ki a hatalmasokkal és a gazdagokkal szemben. Verses fabulákat írt a gonosz nagyragadozókról és a védtelen, foggal és körömmel gyöngén fölfegyverzett állatokról, a fondorlatos zsarnokságról és a könnyen félrevezethető, becsapható áldozatokról. Az előkelő körökben is sikere volt ezekkel a költőnek, mert a rizsporos parókák idején csak a játékos álcát illet észrevenni, a célzatosság fölött azok is szemet hunytak, akik találva érezhették magukat a falánk oroszlán és a ragadozó természetű farkas vagy a fondorlatos, olykor mégis pórul járt róka meséjétől.

Voltak ennél nyomorúságosabb helyzetek is, amikor a szabad gondolatot el kellett rejtteni. A világosi fegyverletétel után a magyar költők – már akik túléltek a katasztrófát – képes beszéddel fejezték ki gyászukat és tiltakozásukat. Tompa Mihály *A rab gólya* című költeménye az egész nemzet rabságát siratja, *A madár, fiaiboz* pedig a költőtársakhoz intéz ellenálló énekre buzdító rejtjeles üzenetet. Arany legmegrázóbb balladáinak egyike, egyúttal a Bach-korszak és az egész XIX. század egyik legnagyobb hazai költeménye, *A velszi bárdok* egy félénk és óvatos lélek titáni erejű tiltakozása és ellenállása a kőszívű, de megőrülésre ítélt uralkodóval szemben, akiről kiderült, hogy mindenkit leigázhat, de a saját lelkiismeretét még ő sem altathatja el. A költészet győzött a zsarnokság fölött. Akkor is, ha a költő sokáig nem merte nyilvánosságra hozni, akkor is, ha később „ó-angol balladá”-nak álcázva jelentette meg, és lábjegyzetben utalta a távoli és ellenőrizhetetlen múlt időbe.

Száztíz, százhusz vagy százharminc évvel később, Sütő András írói kibontakozása idején sem lett kedvezőbb a helyzet. Az olvasó azonban a határon és vámon átszivárgó, majd a hetvenes évek második felétől lassanként Budapesten is megjelenő művek révén tanúja lehetett annak, hogy a legzordabb körülmények között is micsoda művészet terem ott, ahol a tehetség, a hivatástudat és bizonyos civil kurázi egy személyben jelen van.

Illyés így világítja meg idézett versében egy példával, mit ért a képek cáfolhatatlanságán. „Mert lehet szóló száj végül a seb?” Nem sejtette, hogy a *Lótt lábú madár* költői kérdése évekkel később majd Sütő András kivert szemére és az 1990. márciusi, marosvásárhelyi magyarelles pogrom többi áldozatára értődik.

Az őt ért bántalmakra – amelyeket a hetvenes években még „csak” szellemi síkon kellett elszenvednie – így válaszolt: „[...] az írónak kötelessége annyiszor fel-

támadni, ahányszor eltemetik, de lehetőleg eggyel többször, hogy végül ő maga is könnyet hullajtson sírásóinak a temetésén”. Nem kövült bele élő szoborként saját alkatába, tudott váltani stílusán is, megmaradást szolgáló programjának módszerén is. Ha drámájában Káin fölvetett fejű büszkeségét mutatta meg, akkor az *Anyám könnyű álmot ígérben* a túlélés módszertanából adott ízelítőt: „Jól tetted. A fű lehajlik a szélben, és megmarad, fiam” – mondja a pap annak a református magyarnak, aki a háborús ínség idején az ortodox papnak református létére vitte a füstölőt Bukarestben az életmentő falatért.

Most, amikor az Európai Unió határain belül valamiképpen mégiscsak együvé kerül a magyarországi és az erdélyi magyarság, úgy gondolok Sütő Andrássra, mint aki igaz európaiként és magyarként annyit vállalt ezért, amennyi egy írótól telik – és amennyit még azon felül rámért a sors. ☒

(Farkas Tamás felvétele)

Évával